

Kinderen van God? De rol van generatie, discriminatie en religieuze context voor de religie van migranten in Europa

Koen Van der Bracht¹

1. Inleiding

Hoewel religie in de Verenigde Staten als een belangrijke stimulans voor de integratie van etnische minderheden wordt beschouwd, wordt ze in Europa eerder gezien als een obstakel op het pad naar integratie (Foner & Alba 2008). Sinds de jaren 1990 wordt het publieke debat immers gedomineerd door de veronderstelling dat moslims er niet in geslaagd zijn zich te integreren in de Europese samenleving omdat de culturen van de islam en het Westen onverzoenbaar zijn (Lucassen 2005). Het is dan ook meteen duidelijk dat religie een niet te verwaarlozen factor is in het onderzoek naar migratie en integratie (Hirschman 2004).

In het onderzoek naar structurele integratie is men het er over het algemeen mee eens dat zowel integratie als acculturatie processen zijn die verschillende generaties overspannen (Alba & Nee 1997; Birman & Trickett 2001). Hoewel studies in verband met structurele integratie zich uitvoerig hebben beziggehouden met intergenerationale processen (Portes & Zhou 1993; Alba & Nee 1997), heeft het onderzoek naar religie bij migranten deze trend niet gevolgd (Cadge & Ecklund 2007). Men heeft ofwel geen rekening gehouden met de generatie (Van Tubergen 2006) of enkel de eerste generatie bestudeerd (Connor 2010; Smits, Ruiter & Van Tubergen 2010). Het kleine aantal studies die wel een intergenerationale blik hanteren, rapporteren ook inconsistente resultaten: een stijging wordt waargenomen in de VS (Stark 1997; Min & Kim 2005; Alanezi & Sherkat 2008), stagnatie in Duitsland (Diehl & Koenig 2009) en een daling in Nederland (Phalet & Ter Wal 2004; Maliepaard, Lubbers & Gijsberts 2010). Er is duidelijk nood aan een coherent intergenerationeel perspectief in het onderzoek naar religie bij migranten.

Deze intergenerationale verandering is echter geen lineair proces (Vermeulen 2010). Zo kan ze onderhevig zijn aan terugvallen door bijvoorbeeld discriminatie, waardoor personen zich meer op hun eigen etnische groep gaan richten (Verkuyten 2008). Religie kan in het geval van discriminatie ook belangrijke psy-

chologische voordelen bieden voor migranten, aangezien religie de invloed van stress op het welzijn kan opvangen of verminderen (Ellison 1991). Het onderzoek naar de positieve effecten van religie voor migranten heeft zich echter enkel beziggehouden met de sociale en materiële voordelen (Hirschman 2004; Ebaugh & Chafetz 2000) en niet met de psychologische. Ook de invloed van gepercipieerde discriminatie moet met andere woorden belicht worden in het onderzoek naar religie bij migranten.

Ook de context oefent een belangrijke invloed uit. Migreren en integreren in een ander land betekent immers ook geconfronteerd worden met nieuwe religieuze omgevingen. Aangezien Europa over het algemeen als veel meer gesecculariseerd beschouwd wordt dan de rest van de wereld, houdt dat voor veel migranten in dat ze terecht komen in een voor hen ongewoon on-religieuze omgeving (Davie, 2000). Hoe deze specifieke context een invloed uitoefent op migranten is echter onderbelicht. Men heeft zich steeds beperkt tot ofwel één bepaalde etnische groep (Hurh & Kim 1990), één religie (Connor 2010), één land van bestemming (Van Tubergen 2003, 2007), of zelfs een combinatie van enkele van deze selecties (Smits, Ruiters & Van Tubergen 2010). Het onderzoek werd daarbij vooral gehinderd door een gebrek aan grootschalige surveydata (Cadge & Ecklund 2007). Het laatste decennium bracht daarin verandering, met voor de Verenigde Staten de New Immigrant Survey (NIS) en voor Europa de European Social Survey (ESS), waardoor de studie van individuele en contextuele effecten op religiositeit toenam (Van Tubergen 2006; Alanezi & Sherkat 2008; Higgins, Massey, Jasso 2009; Connor 2010).² Daarbij is men echter voorbijgegaan aan de vraag op welk niveau de context een invloed heeft. Deze vraag en de vraag welke invloed de gesecculariseerde context uitoefent, dienen nog beantwoord te worden.

Met dit artikel willen we een bijdrage leveren aan het beschikbare onderzoek met aandacht voor drie aspecten: (1) intergenerationele verschillen in religiositeit; (2) de invloed van gepercipieerde discriminatie; en (3) de invloed van de religieuze context. De centrale propositie is dat de religiositeit van tweedegeneratiemigrantten meer beïnvloed wordt door de religiositeit van de niet-migrantten dan de eerste generatie, door het proces van intergenerationele integratie. Aangezien Europa minder religieus is dan de rest van de wereld, betekent dit dat de tweede generatie minder religieus is dan de eerste. We analyseren drie aspecten van religiositeit: (1) aansluiting, het behoren tot een bepaalde denominatie; (2) de subjectieve religiositeit, hoe religieus migrantten zichzelf voelen; en (3) bidden. We maken gebruik van de European Social Survey en voeren een multilevelanalyse uit met drie niveaus met respectievelijk 19569 respondenten, 238 regio's en 26 landen.

2. Theorie en hypothesen

We ontwikkelen hypothesen met betrekking tot vier inhoudelijke aspecten. Ten eerste bekijken we intergenerationele verschillen in religiositeit bij migrantten in

Europa aan de hand van de sociale integratietheorie (Durkheim 1986 [1897]). Ten tweede gebruiken we deze theorie ook wanneer we het effect van integratie op de religiositeit van migranten bespreken. Ten derde bekijken we het effect van gepercipieerde discriminatie op de religiositeit van migranten, aan de hand van inzichten uit de sociale psychologie (Berry *et al.* 1992; Berry 1997). Ten vierde gaan we de invloed van de context na, zowel op het regionale, opnieuw verwijzend naar de sociale integratietheorie, als het nationale niveau, waarbij we gebruikmaken van de religieuze markttheorie (Iannaccone 1991).

2.1 Intergenerationele verschillen

De sociale integratietheorie stelt dat hoe beter groepen geïntegreerd zijn in een sociale groep, hoe meer zij zullen conformeren aan de normen van die groep (Durkheim 1986 [1897]; Te Grotenhuis & Scheepers 2001). Integratie wordt hier begrepen als de manier waarop mensen, dus zowel migranten als niet-migranten, hun plaats vinden in de samenleving. Bij culturele integratie gaat men ervan uit dat de socialisatie een cruciale rol speelt in het intergenerationele proces van integratie: waar de eerste generatie gesocialiseerd is in het land van herkomst, kent de tweede generatie haar socialisatie in het ontvangende land. Bijvoorbeeld voor wat betreft het politieke vertrouwen zien we dat in Europa de tweede generatie beter geïntegreerd is dan de eerste (Maxwell 2010). Hoewel de verschillen groot zijn op basis van zowel herkomst als bestemming, gaan we ervan uit dat in Europa over het algemeen de tweede generatie cultureel beter geïntegreerd is dan de eerste (Crul & Vermeulen 2003).

Hoewel men het vaak heeft over de uitzonderlijke secularisatie van Europa, valt op deze vraag geen eenduidig antwoord te geven. We zien de afgelopen 30 jaar grotendeels een daling in religiositeit, al zijn er ook uitzonderingen (Pérez-Nievas & Cordero 2010). In het algemeen ligt door het secularisatieproces in Europa de religiositeit echter lager dan in de rest van de wereld (Davie 2000). We gaan er voor de eerste hypothese vanuit dat migranten hun mate van religiositeit aanpassen aan de religiositeit van de ontvangende maatschappij (Van Tubergen 2006) en dat de tweede generatie zich beter aanpast dan de eerste. Aangezien Europa een lagere religiositeit kent dan de rest van de wereld, betekent dit een daling in religiositeit voor de tweede generatie. Zo ziet men bij moslims in Nederland (Phalet & Ter Wal 2004; Maliepaard *et al.* 2010) en Duitsland (Diehl & Koenig 2009) een daling in religiositeit bij de tweede generatie in vergelijking met de eerste generatie.

De tweede generatie migranten zijn minder religieus dan de eerste generatie migranten (H1).

2.2 Integratie

Een belangrijk aspect van de socioculturele integratie is het kennen en gebruiken van de plaatselijke taal. Het gebruik van de plaatselijke taal wordt vaak verklaard door structurele kansen zoals de grootte van de etnische groep en de migrantengemeenschappen (Blau 1944). Migranten die de lokale taal gebruiken voelen zich meer verwant met de plaatselijke gemeenschap en cultuur (Van Tubergen & Kalmijn 2002), terwijl het blijven hanteren van de moedertaal vaak gezien wordt als een teken van slechte integratie en een oriëntatie op de cultuur van het land van herkomst, wat op zijn beurt leidt tot een hogere religieuze participatie (Van Tubergen 2003; Smits *et al.* 2010). Hoewel de kennis en het gebruik van talen bepaald worden door gradaties en omstandigheden, zullen we de taal die thuis gehanteerd wordt gebruiken als proxy. Migranten in de VS die thuis geen Engels spreken, zijn ook religieuzer (Cadge & Ecklund 2007).

Migranten die thuis een van de landstalen van de ontvangende regio spreken zijn minder religieus (H2).

De wetenschappelijke wereldbeeldtheorie stelt dat personen die hoger zijn opgeleid een meer rationeel wereldbeeld hebben en minder religieus zijn (Berger 1967; Bruce 1999). Tijdens de opleiding komt men in contact met alternatieve, wetenschappelijke verklaringen van bepaalde fenomenen die in strijd kunnen zijn met verklaringen binnen de religie. Daarnaast leert men algemeen een meer kritische houding aan te nemen waardoor men inconsistenties tussen en binnen religies gemakkelijker kan ontdekken (Smits *et al.* 2010). Hoewel sommige studies geen effect vinden (Alanezi & Sherkat 2008; Connor 2008, 2009), werd deze theorie wel bevestigd voor migranten in de Verenigde Staten (Cadge & Ecklund 2006) en Europa (Van Tubergen 2003, 2006, 2007; Fleischmann 2010; Maliepaard *et al.* 2010; Smits *et al.* 2010).

Migranten die hoger opgeleid zijn, zijn minder religieus (H3).

Naast het opleidingsniveau is ook de arbeidsmarktparticipatie een aspect van de structurele integratie van migranten. In het religieonderzoek gaat men er bovendien vanuit dat mensen die actief zijn op de arbeidsmarkt minder tijd hebben om actief deel te nemen aan religieuze activiteiten (Mueller & Johnson 1975; Campbell & Curtis 1994). Van Tubergen (2006) vond inderdaad dat arbeidsmarktparticipatie een lagere religieuze participatie tot gevolg heeft voor migranten.

Migranten die tewerkgesteld zijn, zijn minder religieus dan migranten die niet werken (H4).

Rekening houdend met de primaire socialisatie en het feit dat de tweedegeneratiemigranten vaker interetnisch huwen (Kalmijn & Van Tubergen 2006), gaan we

ervan uit dat het spreken van de plaatselijke taal het verschil in religiositeit tussen de generaties gedeeltelijk kan verklaren. Tweedegeneratiemigranten zijn bovendien ook hoger opgeleid dan de eerste generatie (van Ours & Veenman 2003) en ze hebben, in het algemeen, een betere positie op de arbeidsmarkt (Heath 2007; Heath, Rothon & Kilpi 2008). Daarom veronderstellen we dat:

Het thuis hanteren van de officiële taal, hoger opgeleid zijn en een job hebben kunnen gedeeltelijk het intergenerationale verschil in religiositeit verklaren (H5).

2.3 Gepercipieerde discriminatie

De crossculturele psychologie probeert een antwoord te geven op de vraag hoe individuen omgaan met de invloed van een nieuwe cultuur, wanneer ze in een andere cultuur zijn opgevoed, zoals het geval is na migratie (Berry *et al.* 1992; Berry 1997). Wanneer de individuele adaptatie niet vlot verloopt en er conflicten ontstaan tussen beide culturen, spreekt men van *acculturative stress* (Berry 1970). Een van de belangrijkste verklaringen van dergelijke adaptatieproblemen is een gevoel van discriminatie (Berry *et al.* 2006). Religie kan hier echter een positieve rol spelen. Onderzoek naar de positieve psychologische effecten van religie kent zijn aanvang bij Durkheim ([1897], 1986) en is bijgevolg even oud als de sociologie zelf. Recenter ziet men, naast bijvoorbeeld sociale steun, ook voor religie een belangrijke rol weggelegd in het opvangen of onderdrukken van stress (Wheaton 1985; Krause & Van Tran 1989). Ellison (1991) besluit inderdaad dat religie het negatieve effect van traumatische ervaringen op het psychologische welzijn verzacht. Geloven in het eeuwige leven helpt daarbij door een gevoel van existentiële zekerheid ook de stress te verminderen die voortkomt uit het ervaren van financiële problemen en moeilijkheden om werk te vinden (Ellison *et al.* 2001). Wat de causaliteit betreft, zien we dat Berry en collega's (2006) besluiten dat een slechte adaptatie en beperkte integratie een gevolg zijn van gepercipieerde discriminatie en niet omgekeerd. We gaan er dan ook vanuit dat hetzelfde causale verband op religie van toepassing is: individuen zijn religieuzer omdat ze zich gediscrimineerd voelen. De omgekeerde relatie dat individuen zich gediscrimineerd voelen omdat ze religieuzer zijn, wordt hier verder niet onderzocht, aangezien de crosssectionele data dit niet toelaten.

Het effect van gepercipieerde discriminatie is in dezen niet tegenstrijdig met de integratiethese. Men moet er rekening mee houden dat integratie geen eenduidig lineair proces is en dat er sprake kan zijn van een terugval of onvolledige integratie als gevolg van gepercipieerde discriminatie. Aangezien er een sterk verband is tussen etnische en religieuze identificatie, kunnen we ervan uitgaan dat een terugplooiën op de eigen etnische groep ook gepaard gaat met een hogere mate van religiositeit (Jetten *et al.* 2001; Maliepaard *et al.* 2010). Men heeft in dat opzicht voor moslims in Europa reeds kunnen aantonen dat een gevoel van afwijzing van de etnische en religieuze groep waartoe men behoort, leidt tot een

grotere betrokkenheid en een grotere kans op religieuze orthodoxie (Verkuyten & Yildiz 2007, 2010; Verkuyten 2008; Connor 2010). Fleischmann (2010) kon aantonen dat gepercipieerde discriminatie een positief effect heeft op de religieuze identificatie van Turken in Amsterdam en Berlijn.

Migranten die zich gediscrimineerd voelen, vertonen een hogere mate van religiositeit (H6).

De onzekerheid die volgt uit de ambigue positie van de latere generaties als 'in-betweens' en de gepercipieerde discriminatie kan leiden tot een verhoogde religiositeit (Kramer 2004). Voor de tweede generatie biedt religie naast de psychologische voordelen ook een meer stabiele identiteit, die los staat van haar meer onzekere etniciteit. We veronderstellen dan ook dat het effect van gepercipieerde discriminatie op de religiositeit van de tweede generatie groter is.

Het effect van gepercipieerde discriminatie op religiositeit is groter voor de tweede generatie dan voor de eerste generatie (H7).

2.4 Context

Hoewel de sociale integratietheorie ook toepasbaar is op contextuele effecten, staat het onderzoek ernaar nog in zijn kinderschoenen (Kelley & De Graaf 1997; Te Grotenhuis & Scheepers 2001; Van Tubergen 2006). Aangezien eerste- en tweedegeneratiemigranten in een proces van integratie in toenemende mate conformeren aan de religiositeit in de ontvangende maatschappij, veronderstellen we een effect van de religiositeit in de ontvangende regio. Van Tubergen (2006) vindt inderdaad een positief effect op de religiositeit van migranten in acht westerse landen. De achtste hypothese luidt dan ook:

De religiositeit in de ontvangende regio heeft een positief effect op de religiositeit van migranten (H8).

Aangezien integratie een intergenerationeel proces is, zal de tweede generatie beter conformeren aan de religiositeit van de niet-migranten dan de eerste generatie migranten. Naast het feit dat de tweede generatie minder religieus is dan de eerste, veronderstellen we dan ook dat de invloed van de religiositeit van de ontvangende regio groter is op de tweede dan op de eerste generatie migranten.

De religiositeit in de ontvangende regio heeft een groter effect op de religiositeit van de tweede generatie dan op die van de eerste generatie migranten (H9).

De huidige dominante trend in het verklaren van verschillen in religiositeit tussen landen zijn de zogenoemde *supply-side* theorieën. Gebaseerd op de

klassieke economische theorie van Adam Smith, argumenteert de religieuze markttheorie dat landen met een bredere religieuze markt een hogere religiositeit kennen door competitie tussen verschillende religies (Iannaccone 1991). Hierdoor zou er een meer divers aanbod ontstaan en een betere overeenkomst tussen vraag en aanbod (Stark & Bainbridge 1987). Hoewel de algemene geldigheid van deze theorie betwist wordt (Chaves & Gorski 2001), blijkt er wel een positief effect te zijn van religieuze diversiteit op de religieuze participatie bij migranten in het algemeen (Van Tubergen 2006) en moslims in het bijzonder (Chaves, Schraeder & Sprindys 1994). Een gedifferentieerde religieuze markt kan bijvoorbeeld niet-christelijke migranten de kans geven om hun eigen godsdienst te praktiseren.

Religieuze diversiteit in het ontvangende land heeft een positief effect op de religiositeit van migranten (H10).

Volgens H8 en H9 is de religiositeit van de oorspronkelijke bevolking een belangrijke factor voor de religiositeit van migranten. We veronderstellen dat deze invloed voornamelijk regionaal is: het is vooral de religiositeit in de directe omgeving die volgens de sociale integratietheorie een invloed heeft (Van Tubergen 2006). De religieuze diversiteit daarentegen, is vooral op landniveau bepaald, als een product van historische ontwikkelingen en politieke beslissingen (Iannaccone 1991). We gaan er bijgevolg van uit dat H10 in de eerste plaats van toepassing is op het niveau van het land.

3. Data en variabelen

De European Social Survey is een tweemaaljaarlijkse crosssectionele survey waar over de verschillende waves meer dan 30 landen aan hebben deelgenomen.³ De survey wordt centraal georganiseerd en opgesteld, waarna de vragenlijst vertaald wordt naar alle officiële landstalen van de deelnemende landen. De respons varieert bijgevolg per land en per ronde. Algemeen streeft men naar een response rate van 70% per land en ronde.⁴ De bevraging wordt georganiseerd sinds 2002 en op het moment van schrijven zijn er vier rondes beschikbaar (2002, 2004, 2006, 2008), goed voor een totaal van 184988 eenheden.

De populatie bevat alle inwoners die 15 jaar of ouder zijn, zonder onderscheid naar nationaliteit. Deze dataset is bijgevolg uitermate geschikt voor onderzoek naar migranten in Europa. We selecteerden voor onze analyse enkel migranten.⁵ Naast deze eerste selectie zorgt het verwijderen van de cases die een ontbrekende waarde hebben op één van de variabelen voor een uiteindelijk totaal van 19569 cases.

Een tweede pluspunt voor het gebruik van de ESS is het feit dat deze dataset uiterst geschikt is voor onderzoek naar contextuele effecten, door de indeling in regio's per land. Het aantal regio's per land varieert van één (Luxemburg) tot 26

(Oekraïne). Na hercodering resulteerde dit in een totaal van 238 regio's met minstens één migrant. Deze 238 regio's zijn onderverdelingen van 26 Europese landen.

Een minpunt is echter dat de vragenlijst enkel werd afgenomen in de officiële landstalen. Dat betekent dat migranten die de plaatselijke taal minder machtig zijn, niet of minder bevraagd zijn. Daardoor vergelijken we telkens de best geïntegreerde migranten van beide generaties met elkaar, waardoor we het generatie-effect conservatief schatten.

3.1 Afhankelijke variabelen

Tabel 1 geeft een overzicht van de beschrijvende statistieken. We analyseren drie verschillende aspecten van religie bij migranten: (1) aansluiting; (2) subjectieve religiositeit; en (3) bidden. Hoewel het bijwonen van diensten een vaak gehanteerde maat van religiositeit is, is de equivalentie van de maat crossnationaal ontoereikend gebleken (Meuleman & Billiet, 2011). Aangezien deze inequivalentie te wijten is aan het feit dat de indicator niet functioneert voor vrouwelijke moslims, is dit een belangrijke factor voor onderzoek naar de religiositeit bij migranten in Europa.

Aansluiting is een dichotome variabele gebaseerd op het antwoord op de vraag 'Beschouw je jezelf als behorende tot een bepaalde religie of denominatie?'. Respondenten die 'ja' antwoorden krijgen een score van 1, zij die 'neen' antwoorden een 0.

Subjectieve religiositeit berekenen we aan de hand van het antwoord op de vraag: 'Ongeacht of je tot een religie behoort, hoe religieus zou je zeggen dat je bent?'. De respondenten kregen een 11-puntenschaal gaande van 'Helemaal niet religieus' (0) tot 'Heel religieus' (10).

Bidden is gebaseerd op de vraag 'Hoe vaak, afgezien van tijdens religieuze diensten, bid je?'. De antwoordmogelijkheden varieerden in een 7-puntenschaal van 'Elke dag' (1) tot 'Nooit' (7). De scores 1 tot 3 werden gegroepeerd in de categorie 'Minder vaak dan wekelijks' (0) en 4 tot 7 in de categorie '1 keer per week of meer' (1), waardoor we een dichotome variabele behouden.

3.2 Onafhankelijke variabelen

Generatie is een dichotome variabele met categorieën 'Eerste generatie' (0) en 'Tweede generatie' (1). Eerstegeneratiemigrantanten zijn respondenten die in het buitenland geboren zijn en van wie beide ouders ook in het buitenland geboren zijn. Tweedegeneratiemigrantanten zijn respondenten geboren in het land waar de vragenlijst wordt afgenomen en waarvan ten minste één ouder in het buitenland is geboren.

Taal wordt gemeten aan de hand van een dichotome variabele met categorieën 'Andere taal' (0) en 'Plaatselijke taal' (1). Personen die een officiële landstaal

of een specifieke officiële regionale taal uit hun bepaalde regio spreken, werden bij de plaatselijke taal gerekend.⁶

Opleidingsniveau is een categorische variabele met zeven niveaus en één rest-categorie. Het opleidingsniveau werd bepaald aan de hand van het hoogst behaalde diploma. De diploma's van de verschillende staten en deelstaten werden nadien geharmoniseerd in de ES-ISCED, de Europese variant van een door de Unesco gehanteerde standaard voor opleidingsniveaus. De zeven niveaus lopen van 'lager onderwijs' tot 'master'. Niet-herleidbare diploma's en ontbrekende waarden werden in de oorspronkelijke dataset van de ESS in één restgroep opgenomen.

Werk is een dichotome variabele met categorieën 'Werkzoekend of inactief' (0) en 'Betaalde job' (1). Er werd gevraagd naar de hoofdactiviteit de afgelopen 7 dagen met antwoordcategorieën als 'Betaalde job', 'Studies' en 'Werkzoekend'. Alle respondenten die niet antwoordden een betaalde job te hebben, werden als 'Werkzoekend of inactief' opgenomen.

Gepercipieerde discriminatie is gebaseerd op de vraag 'Zou je jezelf omschrijven als lid van een groep die gediscrimineerd wordt in dit land?'. De drie mogelijke antwoorden, 'Neen', 'Ja' en 'Ik weet het niet' werden gehercodeerd in twee categorieën: 'Niet gediscrimineerd' (0) en 'Wel gediscrimineerd' (1). We gaan er daarbij vanuit dat indien personen niet weten of ze tot een gediscrimineerde groep behoren, dit te wijten is aan het feit dat die groep niet gediscrimineerd wordt. Het gaat hier niet enkel om gepercipieerde discriminatie op basis van etniciteit. We gaan er echter vanuit dat het kenmerk waarop men gediscrimineerd wordt van ondergeschikt belang is voor het effect van gepercipieerde discriminatie op religie en het generatieverschil in het effect.

3.3 Controlevariabelen

We controleren voor *geslacht*, *leeftijd*, *herkomst* en *ronde*. *Geslacht* is een dichotome variabele met categorieën 'Man' (0) en 'Vrouw' (1). *Leeftijd* is een metrische variabele, in voldragen jaren.⁷ *Herkomst* is een categorische variabele met de zes bewoonde werelddelen als categorieën: Europa, Afrika, Azië, Noord-Amerika, Zuid-Amerika en Oceanië. Eerstegeneratiemigranten kregen als herkomst het continent van hun geboorte. Tweedegeneratiemigranten kregen het continent van hun vader als herkomst indien hun vader niet in het land van bevraging was geboren. Indien dit wel het geval was, kregen de respondenten het continent van de moeder als herkomst. Aangezien bij de eerste ronde bij de ouders enkel gevraagd werd naar het continent, is een fijnere opdeling dan werelddelen niet mogelijk. Voor deze variabele rekenen we Turkije en Israël niet tot Europa en Rusland wel, aangezien een groot deel van Rusland in Europa ligt. *Ronde* is een categorische variabele met vier categorieën, één voor elke ronde van de ESS.

Tabel 1. Beschrijvende statistieken.

	Range		N (%)		Gepercipieerde discriminatie	Range		N (%)	
			Gem. (St. Afw.)					Gem. (St. Afw.)	
Individueel									
Afhankelijke									
Aansluiting									
Nee	0/1		8,089	(41.3%)	Nee	0/1	16947	(86.6%)	
Ja	0/1		11,480	(58.7%)	Ja	0/1	2622	(13.2%)	
Subjectieve religiositeit					Controlevariabelen				
Bidden	0-10		4.90	(3.09)	Geslacht				
					Man	0/1	9,076	(46.4%)	
Minder dan één keer per week	0/1		12,218	(62.4%)	Vrouw	0/1	10,493	(53.6%)	
Één keer per week of meer	0/1		7,351	(37.6%)	Leeftijd	15-98	44.66	(17.44)	
					Herkomst				
Onafhankelijke					Europa	0/1	14,541	(74.3%)	
Generatie					Afrika	0/1	1,547	(7.9%)	
Eerste	0/1		9,590	(49%)	Azië	0/1	2,305	(11.8%)	
Tweede	0/1		9,979	(51%)	N.-Amerika	0/1	338	(1.7%)	
Taal					Z.-Amerika	0/1	773	(3.9%)	
Andere	0/1		5,903	(30.2%)	Oceanië	0/1	65	(0.3%)	
Lokale	0/1		13,666	(69.8%)	Ronde				
Opleiding					1 (2002)	0/1	4,418	(22.6%)	
Lager dan lager secundair	0/1		1,430	(7.2%)	2 (2004)	0/1	5,415	(27.7%)	

	Range	N (%)		Range	N (%)	
		Gem. (St. Afw.)			Gem. (St. Afw.)	
Lager secundair	0/1	2,754 (14%)	3 (2006)	0/1	4,624 (23.6%)	
Hoger beroepssecundair	0/1	2,964 (15%)	4 (2008)	0/1	5,112 (26.1%)	
Hoger algemeen secundair	0/1	2,576 (13.1%)				
Hoger beroepsonderwijs	0/1	1,217 (6.2%)	Contextuele variabelen			
Bachelor	0/1	1,215 (6.2%)	Regionaal			
Master	0/1	1,363 (6.9%)	Aansluiting	0-100	57.05 (21.76)	
Andere	0/1	6,217 (31.5%)	Subjectieve religiositeit	0-10	4.53 (1.07)	
Werk			Bidden	0-100	32.57 (18.44)	
Werkloos of inactief	0/1	9,352 (47.8%)				
Tewerkgesteld	0/1	10,217 (52.2%)	Nationaal			
			Rel. diversiteit	0-1	0.35 (0.19)	

Bron: European Social Survey 2002-2008, ($N_i = 19,569$; $N_j = 238$; $N_k = 26$).

3.4 Contextuele variabelen

Zoals reeds gezegd, veronderstellen we twee contextuele niveaus: de regio's en de landen. Voor elke afhankelijke variabele hebben we een overeenkomstige contextuele variabele op het niveau van de regio. We berekenen deze drie variabelen op basis van *alle* respondenten van de vier ronden van de ESS, zonder de migranten, *i.e.* 148180 eenheden.

Aansluiting is een metrische variabele op basis van het percentage inwoners, zonder migranten, dat zichzelf beschouwt als behorende tot een bepaalde religie of denominatie.

Subjectieve religiositeit is de gemiddelde religiositeit van niet-migranten van elke regio.

Bidden is het percentage inwoners, zonder migranten, dat één keer per week of vaker bidt, afgezien van tijdens religieuze diensten.

Ten slotte hebben we ook één variabele op het niveau van de landen berekend.

Religieuze diversiteit is een metrische variabele. De religieuze diversiteit werd berekend aan de hand van de vaak gebruikte 1-Herfindahl-index (Iannaccone 1991; Alanezi & Sherkat 2008):

$$\Pi_j = 1 - \left(\sum_i a_{ij}^2 \right)$$

Waarbij Π_j de religieuze diversiteit is van context j , op basis van het marktaandeel a_{ij} , voor elke denominatie i in context j . Het marktaandeel a voor denominatie i in context j is de verhouding van het aantal leden van denominatie i met het totaal aantal leden van de verschillende denominaties in context j . Dit totale aantal laat het aantal personen buiten beschouwing dat zichzelf niet tot een denominatie rekent, aangezien zij geen 'kopers' zijn op de religieuze markt, wat resulteert in een selectie van 104437 individuen. De religieuze diversiteit is een waarde tussen 0 en 1, waarbij 0 een perfect monopolie betekent.

4. Methode

We gebruiken multilevelmodellen met drie niveaus: (1) individuele migranten ($N_i = 19569$); (2) regio's ($N_j = 238$); en (3) landen ($N_k = 26$). Eenheden worden gewogen op het individuele niveau.⁸ Het aantal eenheden per regio varieert van 1 tot 1344, met een gemiddelde van 318,38 migranten per regio; landen hebben een range van 60 tot 2196 individuen. Door de opdeling in 238 regio's, daalt het aantal eenheden per regio, met een aantal regio's met weinig eenheden tot gevolg. Voor de accuraatheid van de effecten in multilevelmodellen is het aantal eenheden op het tweede niveau echter belangrijker dan een groter aantal een-

heden op het eerste niveau (Hox, 2002). We hebben er dan ook voor geopteerd om het aantal eenheden op het tweede niveau te maximaliseren, ten koste van de grootte van de groepen.

Religiositeit wordt opgenomen als een metrische variabele in een lineair multilevelmodel. De andere afhankelijke variabelen worden geïntroduceerd in een logistisch multilevelmodel. We vertrekken van het nulmodel, dat enkel het intercept bevat. In model 1 voegen we de individuele en vervolgens de contextuele variabelen toe. Ten slotte volgen in model 2 de interactie-effecten, die testen of de effecten van gepercipieerde discriminatie en de regionale variabele verschillen tussen de generaties. Alle modellen worden geschat aan de hand van het programma *wiN* (MlwiN).⁹ Alle metrische onafhankelijke en afhankelijke variabelen werden gestandaardiseerd.

Aangezien verschillende denominaties er speciale regels op nahouden omtrent de frequentie van het bidden, hebben we getest voor dit effect door de denominaties toe te voegen aan het model van *bidden*. De verschillen tussen dit model en model 2 zijn verwaarloosbaar, afgezien van een algemene sterke daling in grootte van de effecten van de andere onafhankelijke variabelen, te wijten aan het feit dat we dan controleren voor niet-aangesloten respondenten.¹⁰

5. Resultaten

Tabellen 2a, 2b en 2c geven een overzicht van de uiteindelijke modellen. De resultaten geven een hogere religiositeit aan voor vrouwen, hogere leeftijden en voor alle migranten afkomstig van andere continenten dan Europa, Oceanië en Noord-Amerika.

We voorspelden een lagere religiositeit voor tweedegeneratiemigranten. We vinden steun voor deze generatiehypothese (H1) in het eerste model van de tabellen. De kans om aangesloten te zijn bij een bepaalde religie is lager voor tweedegeneratiemigranten; ze geven een lagere religiositeit aan en ze bidden minder vaak dan eerstegeneratiemigranten. De odds op een aansluiting zijn 19,83% (*i.e.* $e^{-0,221} - 1$) lager voor de tweede generatie dan voor de eerste generatie en 27,53% lager om wekelijks of vaker te bidden.

Met onze tweede hypothese voorspelden we lagere religiositeit voor migranten die één van de officiële plaatselijke talen thuis hanteren (H2). Onze resultaten geven enige ondersteuning voor deze these. We stellen een significant negatief effect van taal vast doorheen alle modellen. We kunnen concluderen dat migranten die de plaatselijke taal gebruiken een lagere religiositeit hebben. Dit is een van de grootste individuele effecten op religiositeit.

Tabel 2a. Multilevelanalyse van aansluiting.

	Aansluiting					
	Model 0		Model 1		Model 2	
	Coëf.	St. Fout	Coëf.	St. Fout	Coëf.	St. Fout
Intercept	0.647***	(0.189)	1.365***	(0.294)	1.359***	(0.288)
Onafhankelijke variabelen						
Controlevariabelen						
Vrouwen			0.308**	(0.061)	0.310***	(0.061)
Leeftijd			0.230***	(0.034)	0.214***	(0.038)
Herkomst						
Europa			Ref.		Ref.	
Afrika			0.893***	(0.127)	0.876***	(0.130)
Azië			0.571***	(0.104)	0.553***	(0.100)
N.-Amerika			0.167	(0.164)	0.141	(0.162)
Z.-Amerika			0.264**	(0.086)	0.263***	(0.077)
Oceanië			-0.622 *	(0.359)	-0.628 *	(0.375)
Ronde						
1 (2002)			Ref.		Ref.	
2 (2004)			-0.172	(0.122)	-0.172	(0.122)
3 (2006)			-0.035	(0.145)	-0.030	(0.146)
4 (2008)			0.059	(0.066)	0.072	(0.065)
Onafhankelijke						
Tweede generatie			-0.220*	(0.090)	-0.200**	(0.066)

	Aansluiting					
	Model 0		Model 1		Model 2	
	Coëf.	St. Fout	Coëf.	St. Fout	Coëf.	St. Fout
Plaatselijke taal			-0.486***	(0.084)	-0.506***	(0.082)
Opleiding						
Lager dan lager secundair			Ref.		Ref.	
Lager secundair			-0.241**	(0.082)	-0.246**	(0.085)
Hoger beroepssecundair			-0.243**	(0.087)	-0.249**	(0.091)
Hoger algemeen secundair			-0.467***	(0.100)	-0.466***	(0.101)
Hoger beroepsonderwijs			-0.501***	(0.120)	-0.515***	(0.118)
Bachelor			-0.702***	(0.143)	-0.702***	(0.141)
Master			-0.627***	(0.079)	-0.628***	(0.082)
Andere			-1.356*	(0.730)	-1.365*	(0.722)
Tewerkgesteld			-0.158**	(0.054)	-0.148**	(0.054)
Gepercipieerde discriminatie			0.222***	(0.053)	0.158**	(0.056)
Contextuele variabelen						
Regionaal						
Aansluiting			0.764***	(0.109)	0.566***	(0.098)
Nationaal						
Religieuze diversiteit			-0.284*	(0.152)	-0.306*	(0.152)
Interactie						
Tweede generatie* Gepercipieerde discriminatie					0.169***	(0.064)

	Aansluiting					
	Model 0		Model 1		Model 2	
	Coëf.	St. Fout	Coëf.	St. Fout	Coëf.	St. Fout
Tweede generatie* Regionale var.					0.326***	(0.073)
Variantie						
Individueel	3.290		3.290		3.290	
Regionaal	0.151***	(0.044)	0.085*	(0.038)	0.076*	(0.035)
Nationaal	0.870**	(0.275)	0.276**	(0.085)	0.288**	(0.097)

* p < 0.1; ** p < 0.05; *** p < 0.01; **** p < 0.001 (tweezijdig).

Bron: European Social Survey 2002-2008. (N_i = 19,569; N_j = 238; N_k = 26), gewogen data.

Tabel 2b. Multilevelanalyse van subjectieve religiositeit.

	Subjectieve religiositeit					
	Model 0		Model 1		Model 2	
	Coëf.	St. Fout	Coëf.	St. Fout	Coëf.	St. Fout
Intercept	0.022	(0.058)	0.355***	(0.065)	0.362***	(0.065)
Onafhankelijke variabelen						
Controlevariabelen						
Vrouwen			0.245***	(0.019)	0.245***	(0.019)
Leeftijd			0.097***	(0.014)	0.093***	(0.014)
Herkomst						
Europa			Ref.		Ref.	
Afrika			0.421***	(0.062)	0.413***	(0.063)
Azië			0.255***	(0.035)	0.240***	(0.034)
N.-Amerika			0.130'	(0.068)	0.124'	(0.068)
Z.-Amerika			0.283***	(0.051)	0.280***	(0.052)
Oceanië			-0.235*	(0.092)	-0.243**	(0.090)
Ronde						
1 (2002)			Ref.		Ref.	
2 (2004)			-0.034	(0.035)	-0.033	(0.035)
3 (2006)			-0.018	(0.037)	-0.016	(0.036)
4 (2008)			-0.002	(0.032)	0.002	(0.032)
Onafhankelijke						
Tweede generatie			-0.129***	(0.031)	-0.142***	(0.028)

	Subjectieve religiositeit					
	Model 0		Model 1		Model 2	
	Coëf.	St. Fout	Coëf.	St. Fout	Coëf.	St. Fout
Plaatselijke taal			-0.227***	(0.033)	-0.231***	(0.034)
Opleiding						
Lager dan lager secundair			Ref.		Ref.	
Lager secundair			-0.155***	(0.044)	-0.154***	(0.044)
Hoger beroepssecundair			-0.235***	(0.037)	-0.234***	(0.037)
Hoger algemeen secundair			-0.289***	(0.044)	-0.289***	(0.043)
Hoger beroepsopleiding			-0.272***	(0.047)	-0.274***	(0.046)
Bachelor			-0.383***	(0.046)	-0.384***	(0.046)
Master			-0.437***	(0.038)	-0.435***	(0.038)
Andere			-0.459***	(0.109)	-0.454***	(0.107)
Tewerkgesteld			-0.077***	(0.020)	-0.074***	(0.020)
Gepercipieerde discriminatie			0.108***	(0.019)	0.074***	(0.022)
Contextuele variabelen						
Regionaal						
Religiositeit			0.253***	(0.025)	0.209***	(0.028)
Nationaal						
Religieuze diversiteit			-0.029	(0.024)	-0.030	(0.024)
Interactie						
Tweede generatie* Gepercipieerde discriminatie					0.097**	(0.031)

	Subjectieve religiositeit					
	Model 0		Model 1		Model 2	
	Coëf.	St. Fout	Coëf.	St. Fout	Coëf.	St. Fout
Second generation* Regionale var.					0.072***	(0.021)
Variantie						
Individueel	0.922***	(0.032)	0.843***	(0.026)	0.842***	(0.026)
Regionaal	0.022**	(0.008)	0.011***	(0.003)	0.010***	(0.003)
Nationaal	0.082**	(0.027)	0.012***	(0.003)	0.012**	(0.004)
-2 LogLikelihood	55941.65		54078.041***		54046.844***	

* p < 0.1; ** p < 0.05; *** p < 0.01; **** p < 0.001 (tweezijdig).

Bron: European Social Survey 2002-2008, (N_i = 19,569; N_j = 238; N_k = 26), gewogen data.

Tabel 2c. Multilevelanalyse van bidden.

	Bidden					
	Model 0		Model 1		Model 2	
	Coëf.	St. Fout	Coëf.	St. Fout	Coëf.	St. Fout
Intercept	-0.456**	(0.143)	-0.219	(0.143)	-0.210	(0.139)
Onafhankelijke variabelen						
Controlevariabelen						
Vrouwen			0.698***	(0.048)	0.698***	(0.048)
Leeftijd			0.359***	(0.028)	0.350***	(0.029)
Herkomst						
Europa			Ref.		Ref.	
Afrika			1.123***	(0.144)	1.099***	(0.149)
Azië			0.662***	(0.093)	0.618***	(0.084)
N.-Amerika			0.176	(0.161)	0.155	(0.157)
Z.-Amerika			0.899***	(0.114)	0.893***	(0.114)
Oceanië			-0.874'	(0.499)	-0.884'	(0.501)
Ronde						
1 (2002)			Ref.		Ref.	
2 (2004)			-0.042	(0.081)	-0.041	(0.080)
3 (2006)			0.010	(0.071)	0.017	(0.069)
4 (2008)			-0.061	(0.066)	-0.042	(0.067)
Onafhankelijke						

	Bidden					
	Model 0		Model 1		Model 2	
	Coëf.	St. Fout	Coëf.	St. Fout	Coëf.	St. Fout
Tweede generatie			-0.322***	(0.091)	-0.384***	(0.069)
Plaatselijke taal			-0.417***	(0.074)	-0.424***	(0.074)
Opleiding						
Lager dan lager secundair			Ref.		Ref.	
Lager secundair			-0.256***	(0.061)	-0.245***	(0.062)
Hoger beroepssecundair			-0.399***	(0.039)	-0.39***	(0.041)
Hoger algemeen secundair			-0.428***	(0.068)	-0.418***	(0.069)
Hoger beroepsonderwijs			-0.442***	(0.057)	-0.443***	(0.056)
Bachelor			-0.426***	(0.088)	-0.419***	(0.086)
Master			-0.605***	(0.057)	-0.6***	(0.060)
Andere			-0.624***	(0.212)	-0.594**	(0.205)
Tewerkgesteld			-0.182***	(0.042)	-0.174***	(0.042)
Gepercipieerde discriminatie			0.288***	(0.050)	0.201***	(0.058)
Contextuele variabelen						
Regionaal						
Bidden			0.681***	(0.068)	0.517***	(0.071)
Nationaal						
Religieuze diversiteit			-0.081	(0.079)	-0.086	(0.078)
Interactie						

	Biddten					
	Model 0		Model 1		Model 2	
	Coëf.	St. Fout	Coëf.	St. Fout	Coëf.	St. Fout
Tweede generatie, Gepercipieerde discriminatie					0.274**	(0.087)
Tweede generatie, Regionale var.					0.287***	(0.065)
Variantie						
Individueel	3.290		3.290		3.290	
Regionaal	0.109*	(0.047)	0.043**	(0.014)	0.038**	(0.013)
Nationaal	0.498***	(0.146)	0.073**	(0.025)	0.072*	(0.028)

* p < 0.1; ** p < 0.05; *** p < 0.01; **** p < 0.001 (tweezijdig).

Bron: European Social Survey 2002-2008, (N_i = 19,569; N_j = 238; N_k = 26), gewogen data.

We voorspelden lagere religiositeit voor hoger opgeleide migranten aan de hand van de wetenschappelijke wereldbeeldtheorie (H3) en dit negatieve effect vinden we inderdaad terug in onze verschillende modellen. Migranten met een diploma dat hoger is dan 'lager dan lager secundair' rapporteren een lagere religiositeit. We merken eerder verschillen op tussen diploma's met verschillende studieduur dan verschillen tussen niveaus met eenzelfde duur maar een ander studieniveau. Het vervangen van diploma's in het model door het aantal jaren waarin gestudeerd werd levert geen beter model op.¹¹

Een betaalde job hebben heeft, zoals voorspeld in onze vierde hypothese (H4), een negatief effect op religiositeit. Opmerkelijk is dat dit niet alleen een invloed heeft op bidden maar ook op subjectieve religiositeit. Wanneer we echter de grootte van de effecten vergelijken, blijkt dat dit effect met $-0,182$ het hoogst is voor bidden, wat de meest tijdintensieve indicator van religie is, en het laagst voor subjectieve religiositeit (*i.e.* $-0,077$), de minst tijdintensieve afhankelijke variabele. Tewerkgesteld zijn beïnvloedt in de eerste plaats de beschikbare tijd maar brengt tegelijkertijd ook een daling in subjectieve religiositeit teweeg.

Tabel 3 geeft een overzicht van het effect van *tweede generatie* in een stapsgewijze analyse voor alle drie de afhankelijke variabelen. Het eerste model bevat enkel de controlevariabelen en de variabele *tweede generatie*. Vervolgens voegen we een variabele toe bij elke stap, in de volgorde van vermelding in tabellen 2a, 2b en 2c. Het is meteen duidelijk dat slechts één variabele erin slaagt om een deel van het verschil in religiositeit te verklaren: het spreken van de plaatselijke taal. Migrant die thuis de plaatselijke taal spreken geven een lagere religiositeit aan en tweedegeneratiemigrant spreken vaker de plaatselijke taal. Dit ondersteunt onze vijfde hypothese (H5) gedeeltelijk: tweedegeneratiemigrant zijn minder religieus omdat ze vaker de plaatselijke taal spreken.

Volgens onze zesde hypothese heeft gepercipieerde discriminatie een positief effect op religiositeit (H6). Onze resultaten geven duidelijk ondersteuning voor deze stelling. Vervolgens voorspelden we dat het effect van gepercipieerde discriminatie hoger is voor de tweede generatie dan voor de eerste (H7). We merken een positief significant interactie-effect op in het tweede model in tabellen 2a, 2b en 2c, wat aangeeft dat het effect groter is voor tweede generatie migranten dan voor de eerste generatie. We besluiten dan ook dat we bewijzen hebben gevonden voor beide hypothesen: gepercipieerde discriminatie leidt tot een hogere religiositeit (H6) en de tweede generatie voelt dit effect meer dan de eerste generatie (H7).

Op het regionale niveau voorspelden we een positief effect van de religie van niet-migrant op de religiositeit van eerste en tweede generatie migranten (H8). Er is een positief significant effect voor alle drie de afhankelijke variabelen. Het effect is het hoogst voor aansluiting en het laagst voor subjectieve religiositeit. Een stijging van een standaardafwijking in het percentage aangesloten migranten betekent een stijging in de kans om aangesloten te zijn met $114,68\%$ ($e^{0,764}-1$). We schrijven het lage effect voor subjectieve religiositeit toe aan het feit dat het het minst zichtbare aspect is van alle indicatoren van religiositeit.

Tabel 3. Evolutie van het effect van tweede generatie in een stapsgewijze analyse.

		Aansluiting									
		Controlevariabelen		Plaatselijke taal		Opleiding		Tewerkgesteld		Gepercipieerde discriminatie	
		Coëf.	St. Fout	Coëf.	St. Fout	Coëf.	St. Fout	Coëf.	St. Fout	Coëf.	St. Fout
Tweede generatie		-0.361	(0.082)	-0.224	(0.091)	-0.228	(0.092)	-0.234	(0.092)	-0.226	(0.091)

		Subjectieve religiositeit									
		Controlevariabelen		Plaatselijke taal		Opleiding		Tewerkgesteld		Gepercipieerde discriminatie	
		Coëf.	St. Fout	Coëf.	St. Fout	Coëf.	St. Fout	Coëf.	St. Fout	Coëf.	St. Fout
Tweede generatie		-0.201	(0.031)	-0.131	(0.031)	-0.131	(0.031)	-0.135	(0.031)	-0.130	(0.031)

		Bidden									
		Controlevariabelen		Plaatselijke taal		Opleiding		Tewerkgesteld		Gepercipieerde discriminatie	
		Coëf.	St. Fout	Coëf.	St. Fout	Coëf.	St. Fout	Coëf.	St. Fout	Coëf.	St. Fout
Tweede generatie		-0.452	(0.088)	-0.325	(0.089)	-0.324	(0.089)	-0.334	(0.089)	-0.322	(0.090)

Bron: European Social Survey 2002-2008, ($N_i = 19569$; $N_j = 238$; $N_k = 26$), gewogen data.

Naast dit hoofdeffect verwachtten we ook een interactie-effect tussen *tweede generatie* en het regionale effect, aangezien, dankzij een betere integratie, de tweede generatie het regionale effect meer ervaart (H9). Het effect is hoger voor de tweede generatie dan voor de eerste, zoals aangegeven door de positieve interactie-effecten. Het hoogste effect is de interactie met *aansluiting* en het laagste met *subjectieve religiositeit*, waarmee het effect van de zichtbaarheid van religieus gedrag gerepliceerd wordt.

Ten slotte de tiende en laatste hypothese. We voorspelden dat hoge religieuze diversiteit hand in hand gaat met hoge religiositeit (H10). We vinden enkel een significant effect van diversiteit op aansluiting, zij het een negatief: diversiteit veroorzaakt geen stijging in religiositeit maar een daling. De resultaten zijn duidelijk in contradictie met onze tiende hypothese. Chaves en Gorski (2001) brachten al naar voor dat de religieus pluralismethese niet als universeel geldig kan bewezen worden en simulaties geven aan dat zelfs indien er geen causaal verband bestaat, de correlatie tussen diversiteit en religiositeit toch verschilt van 0 (Voas, Crockett & Olson 2002).

Het metrische model van subjectieve religiositeit heeft de meeste mogelijkheden om de variantie te analyseren. In het algemeen zijn we erin geslaagd om 9,33% van de variantie op het individuele niveau te verklaren. De verhouding van de variantie op het contextuele niveau ten opzichte van het individuele bedraagt 10,14% in het nulmodel en 2,54% in het finale model. Het is opmerkelijk dat het grootste deel van de variantie zich situeert op het hoogste niveau, met 0,082 op landniveau ten opzichte van 0,022 op regioniveau. Uit de stapsgewijze introductie van individuele effecten blijkt echter dat dit een compositie-effect is, aangezien de meeste variantie op een hoger niveau verklaard wordt door de introductie van regionale variabelen.¹² We schrijven daarom de meeste variantie toe aan het regionale niveau. Dezelfde trend herhaalt zich in de logistische modellen.

6. Conclusie en discussie

Met dit artikel leveren we een bijdragen aan het onderzoek naar religie bij migranten, door het onderwerp te benaderen vanuit een intergenerationeel perspectief. Bovendien hebben we aandacht voor de invloed van gepercipieerde discriminatie en contextuele effecten op de religiositeit van migranten in groot-schalig onderzoek over verschillende landen, voor verschillende denominaties en etnische achtergronden.

Ten eerste geven de resultaten aan dat de tweedegeneratiemigrant in Europa minder religieus zijn dan de eerste generatie. Een deel van het verschil kan verklaard worden door het feit dat de tweede generatie vaker de plaatselijke taal thuis hanteert, wat een negatief effect heeft op religiositeit. Desalniettemin blijft er een sterk negatief effect van generatie op religiositeit wanneer we controleren

voor verschillende indicatoren van socio-economische en culturele integratie. Onze resultaten suggereren duidelijke steun voor de integratiethese die stelt dat een betere integratie resulteert in een lagere religiositeit en dat de tweede generatie beter is geïntegreerd dan de eerste. Voor verder onderzoek betekent dit dat verschillende generaties moeten onderzocht worden. Hoewel het op dit moment in Europa niet mogelijk is om de derde generatie te betrekken bij het onderzoek, gezien de migratiegeschiedenis, zijn er zeker mogelijkheden om dit te doen in de Verenigde Staten, zoals Stark (1997) aangetoond heeft.

Ten tweede hebben we een positief effect van gepercipieerde discriminatie op religie gevonden. Religie kan psychologische voordelen bieden voor migranten die geconfronteerd worden met *acculturative* stress. Het is opmerkelijk dat gepercipieerde discriminatie een hogere impact heeft op de religiositeit van tweede generatie migranten dan op de eerste generatie. We besluiten dat de 'in-betweens'-hypothese wordt ondersteund door onze resultaten: religie creëert een houvast voor tweedegeneratiemigranten die gepercipieerde discriminatie en een bedreigde etnische identiteit ervaren.

Ten derde vonden we ook bewijzen voor contextuele invloeden van de regio: hoe hoger de religiositeit van niet-migranten, hoe hoger de religiositeit van migranten. In overeenstemming met onze centrale propositie dat migranten in een intergenerationeel perspectief religieus conformeren aan de niet-migranten, merken we dat het regionale effect groter is voor de tweede generatie dan voor de eerste. Hoewel we crosssectionele data gebruiken en longitudinaal onderzoek aangewezen is, geven onze resultaten indicaties dat migranten cultureel integreren in de ontvangende samenleving van generatie op generatie. Het onderzoek van Stark (1997) naar de religie bij Duitse migranten in de VS wijst in dezelfde richting: niettegenstaande de lagere religiositeit van de eerste generatie, had de derde generatie een inhaalbeweging gedaan en rapporteerde ze eenzelfde niveau van religiositeit als de andere inwoners van de VS. Waar immigratie van minder religieuze migranten in de VS in de twintigste eeuw een intergenerationele stijging in religiositeit betekent, zien we dat de religiositeit in het huidige Europa daalt in opeenvolgende generaties. Verder onderzoek kan het werkgebied verschuiven naar andere contexten en periodes om deze hypothesen te testen. Tegelijkertijd kan het onderzoek verbeterd worden door aspecten van het herkomstland te incorporeren (Van Tubergen 2006).

We merken drie belangrijke tekortkomingen van het onderzoek op. Ten eerste is er een selectie-effect, wat resulteert in een systematische uitval van eerstegeneratiemigranten die de plaatselijke taal niet machtig genoeg zijn om deel te nemen aan de survey. We zijn er echter van overtuigd dat we daardoor het effect conservatief getest hebben en dat de intergenerationele verschillen nog hoger zouden zijn indien minder goed geïntegreerde eerstegeneratiemigranten zouden zijn opgenomen. Ten tweede wijst het sterke effect van de regionale religiositeit op het feit dat de invloed zich duidelijk meer afspeelt op lagere niveaus, waar migranten zelf de invloed voelen van de religiositeit van de mensen in hun directe omgeving. De data maken echter geen lokale opdeling meer mogelijk, maar het

is waarschijnlijk dat indien we nog kleinere contexten hadden gebruikt, de contextuele effecten nog meer uitgesproken zouden zijn. Ten derde is er de causale relatie van gepercipieerde discriminatie en religie: we kunnen, gezien de cross-sectionele data, niet testen voor het omgekeerde effect, dat mensen gediscrimineerd worden omdat ze religieus zijn. Berry en collega's (2006) besluiten echter dat beperkte integratie en een slechte adaptatie gevolgen zijn van gepercipieerde discriminatie en niet andersom. Van de respondenten in onze dataset geeft slechts 2,2% religie aan als de reden voor de gepercipieerde discriminatie en 60% van hen zijn eerstegeneratiemigranten. Het feit dat tweedegeneratiemigranten minder discriminatie omwille van religie percipiëren wijst erop dat de religiositeit van tweedegeneratiemigranten hoger is omdat ze gediscrimineerd worden en niet andersom.

Implicaties voor het beleid zijn in feite beperkt tot het terugdringen van discriminatie en de effecten van discriminatie, aangezien tussenkomen in religiositeit over het algemeen niet beschouwd wordt als een onderdeel van het openbaar beleid. In tijden van angst voor fundamentalistische en religieus extreme migranten in Europa, wijst dit onderzoek er echter op dat religiositeit over de generaties heen daalt. Een uitzondering is echter het effect van discriminatie: indien men extremisme wil tegengaan, dan kan het beperken van de vrijheid van migranten of van hun religie wel eens contraproductief blijken. Indien een verdere daling in religiositeit gewenst is om extremisme tegen te gaan, moet men in de eerste plaats aandacht hebben voor discriminatie.

NOTEN

- 1 Ik wil graag de jury uitdrukkelijk bedanken voor het toekennen van de Acco-prijs en voor hun opmerkingen op het artikel. Daarnaast wil ik ook mijn promotor prof. dr. Bart Van de Putte bedanken, alsook dr. Pieter-Paul Verhaeghe voor zijn hulp bij dit artikel en bij ontelbaar veel andere zaken.
- 2 Beide zijn publiek toegankelijke datasets, zie respectievelijk <http://nis.princeton.edu/> en <http://www.europeansocialsurvey.org/>.
- 3 *I.e.* EU27 zonder Letland, Litouwen, Malta en Roemenië, met Israël, Noorwegen, Oekraïne, Rusland, Turkije en Zwitserland.
- 4 Naast de dataset zijn ook uitgebreide methodologische rapporten online beschikbaar. Deze geven ook de response rate weer voor elk land en elke ronde. Zie <http://ess.nsd.uib.no/>.
- 5 Operationalisatie: zie variabele generatie.
- 6 Dit betekent dat een migrant in Vlaanderen die Frans spreekt een 0 krijgt (Nederlands is de enige officiële taal in Vlaanderen), een migrant in Catalonië krijgt een 1 indien hij of zij Spaans, Catalaans of Aranees spreekt (alle drie zijn officiële talen in Cataluña).
- 7 Twee respondenten waren jonger dan 15. Zij werden niet opgenomen in de analyse, aangezien ze niet het onderwerp vormen van het onderzoek.

- 8 Voor berekening, zie: ESS Round 1: European Social Survey (2011): ESS-1 2002 Documentation Report. Edition 6.2. Bergen, European Social Survey Data Archive, Norwegian Social Science Data Services.
- 9 Versie 2.24. Het lineaire model wordt berekend aan de hand van het *iterative generalized least squares*-algoritme, logistische modellen aan de hand van de *second order penalized quasi-likelihood*-methode.
- 10 Deze test wordt hier niet weergegeven.
- 11 Hier niet weergegeven.
- 12 Stapsgewijze analyse wordt hier niet weergegeven.

BIBLIOGRAFIE

- Alanezi, F. & Sherkat, D. (2008), The Religious Participation of US Immigrants: Exploring Contextual and Individual Influences, *Social Science Research*, 37, 844-855.
- Alba, R. & Nee, V. (1997), Rethinking Assimilation Theory for a New Era of Immigration, *International Migration Review*, 31 (4), 826-874.
- Berger, P. (1967), *The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion*. Garden City: Doubleday.
- Berry, J. (1970), Marginality, Stress and Ethnic Identification in an Acculturated Aboriginal Community, *Journal of Cross-cultural Psychology*, 1 (3), 239-252.
- Berry, J. (1997), Immigration, Acculturation and Adaptation, *Applied Psychology: An International Review*, 46 (1), 5-68.
- Berry, J., Phinney, J., Sam, D. & Vedder, P. (2006), Immigrant Youth: Acculturation, Identity, and Adaptation, *Applied Psychology: An International Review*, 55 (3), 303-332.
- Berry, J., Poortinga, Y., Segall, M. & Dasen, P. (1992), *Cross-cultural Psychology: Research and Applications*. Cambridge: University Press.
- Birman, D. & Trickett, E. (2001), Cultural Transitions in First-generation Immigrants: Acculturation of Soviet Jewish Refugee Adolescents, *Journal of Cross-cultural Psychology*, 32 (4), 456-477.
- Bruce, S. (1999), *Choice and Religion: A Critique of Rational Choice Theory*. Oxford: University Press.
- Cadge, W. & Ecklund, E. (2007), Immigration and Religion, *Annual Review of Sociology*, 33, 359-379.
- Campbell, R. & Curtis, J. (1994), Religious Involvement across Societies: Analyses for Alternative Measures in National Surveys, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 33 (3), 215-229.
- Chaves, M. & Gorski, P. (2001), Religious Pluralism and Religious Participation, *Annual Review of Sociology*, 27, 261-281.
- Chaves, M., Schraeder, P. & Sprindys, M. (1994), State Regulation of Religion and Muslim Religious Vitality in the Industrialized West, *The Journal of Politics*, 56, 1087-1097.
- Connor, P. (2008), Increase or Decrease? The Impact of the International Migratory Event on Immigrant Religious Participation, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 47 (2), 243-257.

- Connor, P. (2009), International Migration and Religious Participation: The Mediating Impact of Individual and Contextual Effects, *Sociological Forum*, 24, 779-803.
- Connor, P. (2010), Contexts of Immigrant Receptivity and Immigrant Religiosity: The Case of Muslims in Western Europe, *Ethnic and Racial Studies*, 33, 374-403.
- Cordero, G. & Pérez-Nievas S. (2010), Religious Change in Europe (1980-2008). (Conference Paper voorgedragen op het congres *International Sociological Association*, Gothenburg, 2010).
- Crul, M. & Vermeulen, H. (2003), The Second Generation in Europe, *International Migration Review*, 37 (4), 965-986.
- Davie, G. (2000), *Religion in Modern Europe: A Memory Mutates*. Oxford: University Press.
- De Vaus, D. (1982), The Impact of Geographical Mobility on Adolescent Religious Orientation: An Australian Study, *Review of Religious Research*, 23 (4), 391-403.
- Diehl, C. & Koenig, M. (2009), Religiosität türkischer Migranten im Generationenverlauf: ein Befund und einige Erklärungsversuche, *Zeitschrift für Soziologie*, 38 (4), 300-319.
- Dinesen, P. & Hooghe, M. (2010), When in Rome, Do as the Romans Do: The Acculturation of Generalized Trust among Immigrants in Western Europe, *International Migration Review*, 44 (3), 697-727.
- Durkheim, E. (1986 [1897]), *Le suicide: étude de sociologie*. Parijs: PUF.
- Ebaugh, H. & Chafetz, J. (2000), *Religion and the New Immigrants*. Lanham: Altamira Press.
- Ellison, C. (1991), Religious Involvement and Subjective Well-being, *Journal of Health and Social Behavior*, 32, 80-99.
- Ellison, C., Boardman, J., Williams, D. & Jackson, J. (2001), Religious Involvement, Stress and Mental Health: Findings from the 1995 Detroit Area Study, *Social Forces*, 80 (1), 215-249.
- Finke, R. & Iannaccone, L. (1993), Supply-side Explanations for Religious Change, *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 527, 27-39.
- Finke, R. & Stark, R. (1992), *The Churching of America: Winners and Losers in our Religious Economy*. New Brunswick: Rutgers University Press.
- Fleischmann, F. (2010), Integratie en religiositeit onder de Turkse tweede generatie in Berlijn en Amsterdam: een analyse van jonge moslims in twee Europese hoofdsteden, *Migrantenstudies*, 2, 199-219.
- Foner, N. & Alba, R. (2008), Immigrant Religion in the U.S. and Western Europe: Bridge or Barrier to Inclusion?, *International Migration Review*, 42 (2), 360-392.
- Heath, A. (2007), Crossnational Patterns and Processes of Ethnic Disadvantage in A. Heath & S. Cheung (eds.), *Unequal Chances: Ethnic Minorities in Western Labour Markets*. Londen: British Academy (Proceedings of the British Academy, 137).
- Heath, A., Rethon, C. & Kilpi, E. (2008), The Second Generation in Western Europe: Education, Unemployment and Occupational Attainment, *Annual Review of Sociology*, 34, 211-235.
- Herberg, W. (1960), *Protestant-Catholic-Jew: An Essay in American Religious Sociology*. New York: Anchor Books.
- Higgins, M., Massey, D. & Jasso, G. (2009), The Role of Religion in the Migration Process, and vice versa: Evidence from the New Immigrant Survey (Conference Paper voorge-

- dragen op het *Congress of the Latin American Studies Association*, Rio De Janeiro, 11-14, 2009).
- Hirschmann, C. (2004), The Role of Religion in the Origins and Adaptation of Immigrant Groups in the United States, *International Migration Review*, 38 (3), 1206-1233.
- Hox, J. (2002), *Multilevel Analysis. Techniques and Applications*. Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates.
- Hurh, W. & Kim, K. (1990), Religious Participation of Korean Immigrants in the United States, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 29 (1), 19-34.
- Iannaccone, L. (1991), The Consequences of Religious Market Structure: Adam Smith and the Economics of Religion, *Rationality and Society*, 3, 156-177.
- Jetten, J., Branscombe, N., Schmitt, M. & Spears, R. (2001), Rebels with a Cause: Group Identification as a Response to Perceived Discrimination from the Mainstream, *Personality and Social Psychology Bulletin*, 27 (9), 1204-1213.
- Kalmijn, M. & Van Tubergen, F. (2006), Ethnic Intermarriage in the Netherlands: Confirmations and Refutations of Accepted Insights, *European Journal of Population*, 22 (4), 371-397.
- Kelley, J. & De Graaf, N. (1997), National Context, Parental Socialization and Religious Belief: Results from 15 Nations, *American Sociological Review*, 62, 639-659.
- Kramer, J. (2004), Taking the Veil: How France's Public Schools Became the Battleground in a Culture War, *The New Yorker*, November 22, 59-71.
- Krause, N. & Van Tran, T. (1989), Stress and Religious Involvement among Older Blacks, *Journal of Gerontology*, 44 (1), 4-13.
- Lucassen, L. (2005), *The Immigrant Threat: The Integration of Old and New Migrants in Western Europe since 1850*. Urbana: University of Illinois Press.
- Maliepaard, M., Lubbers, M. & Gijsberts, M. (2010), Generational Differences in Ethnic and Religious Attachment and their Interrelation. A Study among Muslim Minorities in the Netherlands, *Ethnic and Racial Studies*, 33 (3), 451-472.
- Maxwell, R. (2010), Evaluating Migrant Integration: Political Attitudes across Generations in Europe, *International Migration Review*, 44 (1), 25-52.
- Meuleman, B. & Billiet, J. (2011), Religious Involvement: Its Relation to Values and Social Attitudes in E. Davidov, P. Schmidt & J. Billiet (eds.), *Cross-cultural Analysis: Methods and Applications*. New York: Taylor & Francis Group.
- Min, P. & Kim, D. (2005), Intergenerational Transmission of Religion and Culture: Korean Protestants in the U.S., *Sociology of Religion*, 66 (3), 263-282.
- Mueller, C. & Johnson, W. (1975), Socioeconomic Status and Religious Participation, *American Sociological Review*, 40 (6), 785-800.
- Need, A. & De Graaf, N. (1996), 'Losing my Religion': A Dynamic Analysis of Leaving the Church in the Netherlands, *European Sociological Review*, 12 (1), 87-99.
- Perlmann, J. & Waldinger, R. (1997), Second Generation Decline? Children of Immigrants, Past and Present – A Reconsideration, *International Migration Review*, 31 (4), 893-922.
- Phalet, K. & Ter Wal, J. (2004), *Moslim in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Portes, A. & Rumbaut, R. (2001), *Legacies: The Story of the Immigrant Second Generation*. Los Angeles: University of California Press.

- Portes, A. & Zhou, M. (1993), The New Second Generation: Segmented Assimilation and its Variants, *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 530 (1), 74-96.
- Smith, T. (1978), Religion and Ethnicity in America, *American Historical Review*, 83, 1155-1185.
- Smits, F., Ruiter, S. & Van Tubergen, F. (2010), Religious Practices among Islamic Immigrants: Moroccan and Turkish Men in Belgium, *Journal of the Scientific Study of Religion*, 49 (2), 247-263.
- Stark, R. (1997), German and German American Religiousness: Approximating a Crucial Experiment, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 36 (2), 182-193.
- Stark, R. & Bainbridge, W. (1987), *A Theory of Religion*. New York: Lang.
- Te Grotenhuis, M. & Scheepers, P. (2001), Churches in Dutch: Causes of Religious Disaffiliation in The Netherlands, 1937-1995, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 40 (4), 591-606.
- Van Ours, J. & Veenman, J. (2003), The Educational Attainment of Second-generation Immigrants in The Netherlands, *Journal of Population Economics*, 16 (4), 739-753.
- Van Tubergen, F. (2003), Religieuze participatie en geloof van immigranten in Nederland: nieuwe toetsingen van oude theorieën, *Mens & Maatschappij*, 78, 331-354.
- Van Tubergen, F. (2006), Religious Affiliation and Participation among Immigrants in Eight Western Countries: A Cross-national Study of Individual and Contextual Effects, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 45, 1-22.
- Van Tubergen, F. (2007), Religious Affiliation and Participation among Immigrants in a Secular Society: A Study of Immigrants in The Netherlands, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 33 (5), 747-765.
- Van Tubergen, F. & Kalmijn, M. (2002), Tweede-taalverwerving en taalgebruik onder Turkse en Marokkaanse immigranten in Nederland: investering of gelegenheid?, *Migrantenstudies*, 18, 156-177.
- Van Tubergen, F., Te Grotenhuis, M. & Ultee, W. (2005), Denomination, Religious Context and Suicide: Neo-Durkheimian Multilevel Explanations Tested with Individual and Contextual Data, *American Journal of Sociology*, 111 (3), 797-823.
- Verkuyten, M. (2008), Life Satisfaction among Ethnic Minorities: The Role of Discrimination and Group Identification, *Social Indicators Research*, 89 (3), 391-404.
- Verkuyten, M. & Yildiz, A. (2007), National (Dis)identification and Ethnic and Religious Identity: A Study among Turkish-Dutch Muslims, *Personality and Social Psychology Bulletin*, 33 (10), 1448-1462.
- Verkuyten, M. & Yildiz, A. (2010), Religious Identity Consolidation and Mobilization among Turkish Dutch Muslims, *European Journal of Social Psychology*, 40 (3), 436-447.
- Vermeulen, H. (2010), Segmented Assimilation and Cross-national Comparative Research on the Integration of Immigrants and their Children, *Ethnic and Racial Studies*, 33 (7), 1214-1230.
- Wheaton, B. (1985), Models for the Stress-buffering Functions of Coping Resources, *Journal of Health and Social Behavior*, 26 (4), 352-364.
- Wuthnow, R., Christiano, K. & Kuzlowski, J. (1979), Religion and Bereavement: A Conceptual Framework, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 19 (4), 408-422.